

*Роман Офіцинський,
Володимир Задорожний (Ужгород)*

Історичне Закарпаття у працях Івана Франка та його послідовників

Викінченої картини історичних поглядів Івана Франка (1856–1916) на закарпатську тематику у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях не було аж до початку 1990-х років. Справа, принаймні, в тому, що у межах партійно-радянської (або ж за самоназвою – марксистсько-ленінської) історіографії довелося б легалізувати крамольні думки про буржуазно-націоналістичні запозичення. Не вистачало духу таке визнати в Радянській Україні та СРСР загалом. З протилежного боку – на післявоєнному Заході франкознавців було мало, тому не знаходилося добровольців зануритись у цю дуже локалізовану глибину.

До ґрунтовних джерелознавчих студій над закарпатознавчим циклом наукової спадщини І. Франка ніхто не брався, хоча проблемі “Іван Франко і Закарпаття” присвячено десятки публікацій в Україні та закордоном. Історики і літературознавці поставили фокус на його головну роль (як письменника, вченого, політика) у культурних зв’язках усередині українського пазлоподібного трикутника (Закарпаття, Галичина, Наддніпрянина) у фазі національного відродження. Аналітичні потуги, головно, були спрямовані на вивчення літературної спадщини освітньо-культурних діячів Закарпаття (Угорської Русі) XVII–XIX ст.

Безумовно, І. Франко був серед учених-першопрохідників на ниві історії середньовічної та ранньомодерної літератури всієї України. У цій сфері він був визнаним авторитетом серед славістів Європи, захистив докторську дисертацію “Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман” (червень 1893 року) у провідному славістичному центрі – Віденському університеті. А виконав її під керівництвом вельми іменитого тоді професора Ватрослава Ягича, хорвата за походженням.

У подальшому у процесі конструювання власних наративів дослідники-літературознавці Іван Панькевич, Микола Ясько, Павло Лісовий, Василь Микитась, Олекса Мишанич та інші керувалися висновками і зібраними матеріалами І. Франка як авторитетного знавця давньої та нової української літератури Карпатського регіону. Вони не заглиблювались у джерелознавчу базу його праць, інколи розглядаючи їх некритично й поза конкретно-часовими реаліями.

Незначне місце Франковим оцінкам минулого Закарпаття відведено в спеціальній історіографічній монографії Михайла Кравця [13]. Чіткої закарпатської картини історичних візій І. Франка історик не запропонував, хоча пробував акцентувати на його внеску в історичну регіоналістику. Наступні покоління вчених теж обходилися без обговорення методологічних засад творчої лабораторії І. Франка, особливо у таких її первинних аспектах, як періодизація, локалізація і атрибутивна обробка емпіричного матеріалу, концептуальні та парадигмальні установки.

Якщо говорити про фундаментальні речі, то Франкова концепція етногенези українців аналогічна до схеми Михайла Грушевського [24: т. 41: 101–102]. У нашому контексті ця тріада проілюстрована фрагментами закарпатської старовини. Перший період, за І. Франком, охоплює епоху самостійності – скіфи (анти), Київська Русь (до 1340 року). У книзі “Причинки до історії України-Русі” (1912) він розглянув слов’яно-руську колонізацію Тисо-Дунайського басейну, починаючи зі скіфської доби. У статті “Угорська національна зага” (1914) йдеться про міграцію літописних мадярів, а у повісті “Захар Беркут” (1883) – про монгольсько-татарське нашествя 1241 року в Східну Європу через Карпати.

Джерела написання повісті “Захар Беркут”, які виявив літературознавець Л. Кілініченко (Третяк), вказують на здобутки історіографії (ступінь вивченості історії Галицько-Волинської держави), археографії (Галицько-Волинський літопис) і фольклористики (легенди і перекази про “песиголовців”) [11: 13]. У своєму художньому творі І. Франко на прикладі Тухольської долини (нині Сколівський район Львівської області) середини XIII ст. мимовільно порушив питання про глибоке історичне коріння економічних, культурних і військово-політичних зв’язків у межах одного етносу, розташованого по обидва боки величезної гірської системи. Тому тухольцям приходить обіцяна військова допомога “верховинських і загірних громад” (нині Воловецький район Закарпатської області).

Хронологічні межі другого періоду охоплюють епоху литовсько-польського панування, російських і австро-угорських придбань (до кінця XVIII ст.). В І. Франка знаходимо висококваліфікований розбір духовних пам’яток краю цього часу в двох масштабних публікаціях – монографії “Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв.” (1900) та статті “Студії на полі карпаторуського письменства XVII–XVIII вв.” (1901) [24: т. 32]. Обидва дослідження побачили світ у “Записках Наукового товариства ім. Шевченка”. Монографічна студія з’явилася ще й окремою відбиткою.

Національне відродження переважно шляхом літератури, тобто третій період припадає на XIX ст. З приводу поточних національних і літературних колізій за Карпатами І. Франко відгукнувся в низці своїх наукових, науково-популярних і публіцистичних виступів – “Болгарські праці М. Драгоманова” (1891), “Слов’янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер” (1893), “Кошут і кошутська війна” (1894), “Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження. 1772–1848” (1895), “І ми в Європі” (1896), “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині” (1898), “Українська література за 1898 р.” (1899), “Южнорусская литература” (1904), “Нові матеріали до історії українського вертепу” (1908), “Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.” (1910), “Українці” (1911), “Студії над українськими народними піснями” (1913) тощо.

Зазначені праці І. Франка досі лежать в основі вивчення винесених в їх заголовках питань. Прихильників їх чітких і виважених оцінок бачимо немало. У них, власне, подано не широку панораму народного життя в Українських Карпатах, а лише скупі штрихи до рисопису закарпатської інтелігенції та вихідців із краю. У

доволі обширному колективному маніфесті “І ми в Європі”, приміром, ідеться про гофрата (наджупана) північноугорських комітетів у 1849–1867 роках, москвофіла Адольфа Добрянського, художні твори будителів Олександра Духновича, Анатолія Кралицького, Олександра Павловича. Осібно відзначено поважну роль учених і педагогів Михайла Балудянського, Івана Орлая, Івана Земанчика, Петра Лодія у духовно-культурному розвитку Росії, а Юрія Гуци-Венеліна – Болгарії.

Останньому І. Франко присвятив особливо теплі слова у статті “Болгарські праці М. Драгоманова”, розміщеній у декількох числах львівського часопису “Народ” за 1891 рік [24: т. 46: кн. 2: 25]. Щоправда, нині внесені суттєві поправки у твердження І. Франка про втечу Ю. Гуци-Венеліна (1802–1839) із Сату-Маре, де вчився у ліцеї, до Львова (студіював в університеті в 1821–1822 навчальному році під конспіративним прізвиськом), а відтак Росії через призов до австрійської армії. Найвірогідніше – рятуючись від постриження в монахи, позаяк учився в Сатумарському ліцеї на кошти Мукачівської греко-католицької єпархії та був пов’язаний певною обітницею.

Те ж можна сказати і про скасування руського відділення (1787–1804) на філософському і теологічному факультетах Львівського університету. За І. Франком, відділення закрили, оскільки професори закарпатського (П. Лодій та І. Земанчик) і галицького походження не знали руської мови [24: т. 47: 110]. Насправді їх вижили дискримінацією в заробітній платні з боку полонофільської адміністрації університету. До речі, І. Панькевич окремо звернувся до аспекту “закарпатської фракції” професорського складу *Studium Ruthenum* – Петро Лодій, Андрій Павлович, Іван Земанчик, Михайло Дудинський [20]. Серед них у Львівському університеті найуспішнішу кар’єру зробили природознавець І. Земанчик (помер після 1822 року) (декан філософського факультету в 1796 році, ректор у 1803–1804 роках) та філософ і юрист П. Лодій (1764–1829) (декан філософського факультету в 1797–1802 роках).

І. Франко принципово не сприймав москвофільства. У Закарпатті воно дістало перший поштовх у часи російського царя Петра І, а укорінилося впродовж ХІХ ст.: еміграція “мізків” у Росію, оди майбутнього єпископа Г. Тарковича на честь Катерини ІІ, позитивне сприйняття місцевим українським і словацьким населенням розгрому росіянами угорської революції в 1849 році [24: т. 39: 67]. Учений підкреслив, що “нещасливою хвилею” москвофільства пройнята не тільки угорська, але й уся словацька інтелігенція, проте це не перешкодило останній “працювати над своїм національним розвоєм”. Закарпатські москвофіли, навпаки, відгородилися від народного життя – єдиного джерела “життєспроможної літератури”.

Як літературний критик, І. Франко володів методикою різних шкіл. Тривке враження на нього справили ідеї француза І. Тена [9: 81–89]. Услід за ним І. Франко розрізняв у будь-якому творі (а це відчутно у “Карпаторуському письменстві”) дію трьох чинників – національність, середовище, конкретно-історичний момент. В їхньому переплетенні виявлялася головна суть написаного. Хоча спеціальних

мовознавчих праць із закарпатської проблематики в І. Франка нема, однак у “Карпаторуському письменстві XVII–XVIII вв.” чимале місце відведено мовностилістичному аналізу літературних надбань регіону.

Після мандрівок етнолога Володимира Гнатюка в Угорську Русь до бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові потрапляють рукописи ранньомодерного часу (XVII–XVIII ст.), якими сповна скористався І. Франко у двох своїх вельми значних виданнях: археографічному збірнику “Апокрифи і легенди з українських рукописів” (1896–1910) та літературознавчій монографії. Найцінніше те, що у науковий обіг уведено 25 рукописних знахідок, доти невідомих фахівцям. Їх детальний опис, найяскравіші витяги, з погляду автора “Карпаторуського письменства XVII–XVIII вв.”, подано в додатках до монографічного дослідження. Однак неповна атрибутика джерел, які використовував І. Франко, створює певні труднощі у процесі з’ясування їхніх точних соціальних і географічних координат. Відчувається, що дослідника більше цікавить естетична і суспільна значущість, ніж ареал побутування рукописної традиції.

Декілька писемних прикарпатських пам’яток І. Франко вивчав у бібліотеках Львова – Осолінських (Самбірська Мінея 1570–1571 років) і Товариства “Просвіта” (рукопис П. Кузиковича), Перемишльської греко-католицької капітули (безіменна оповідь “Вечность пекельная” і рукопис Степана Самборини). У монографічній праці також використано чимало матеріалів, розшуканих його приятелями – людьми різного соціального походження і суспільного становища Галичини і Буковини.

Серед помічників І. Франка знаходимо імена бібліографа І. Левицького, композитора Д. Січинського, священиків М. Зубрицького, Козарука і Гаморака (з відповідно Самбірського, Косівського і Снятинського повітів), вчителя М. Єндика (с. Голігради “над Дністром”), старшого податкового комісара Грибівського повіту К. Бандрівського, буковинського селянина Гулейчука (с. Іспас “над Черемошем”). 9 січня 1897 року він подякував їм щиро, а також М. Грушевському і В. Гнатюку в передмові до першого тому серії “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури”, датованого попереднім 1896-м роком [1: LXVI]. На противагу угорським джерелам, галицькі та буковинські знахідки строго атрибутовані, тому їх легко інтерсуб’єктивно перевірити, що є одним із універсальних критеріїв науковості.

Ніколи І. Франко не цурався “чорнової”, неаналітичної роботи. Тому й у “Карпаторуському письменстві” реєстр рукописів удвічі більший від наукової студії. У ній І. Франко першим звернув увагу на окремий тип давньоукраїнської літератури – карпаторуської, що відзначався народною писемною спільністю Закарпатської Русі з прилеглою до неї гірською Галичиною у XII–XVIII ст. До такого висновку логічно підводить його локальний аналіз окремих творів у їх взаємозв’язку на тлі розвитку літературного процесу в хронологічно-висхідній (діахронічній) та площинно-розгалуженій (синхронічній) системі координат. При цьому в аналітичних висновках І. Франка прослідковуються елементи різних літературно-критичних і джерелознавчих шкіл: напряму І. Тена і реальної критики (за Дж. Міллем і М. Добролюбовим).

Від монографії І. Франка до аналогічних синтетичних видань Олекси Мишанича і Василя Микитася – кілька десятиліть, які внесли у розв’язання проблеми багато нового фактичного матеріалу [15; 16; 17]. Підсумок зробив О. Мишанич, подавши відомості про понад 30 учительних евангелій, збірників, пісенників, літописів, “Олександрій”. Вони побутували у Закарпатті й свого часу були предметом археографічного інтересу Є. Сабова, Г. Стрипського, О. Петрова, І. Франка, В. Гнатюка, Ю. Яворського, І. Панькевича. Розглянувши питання в історіографічному розрізі, О. Мишанич далі йде услід за оцінками І. Франка, а структура його монографічної праці склалася, очевидно, під впливом досліджень Володимира Бірчака і Михайла Возняка (докладніше про них див. нижче). О. Мишанич також підготував до друку “Карпаторуське письменство” у 32 томі “Зібрання творів” І. Франка у 50 томах.

Неповну атрибутику джерел закарпатського походження І. Франко щедро компенсував копітким пошуком аналогій та паралелей з рукописною спадщиною народів Європи. Тут сповна проявилися його навички з практичного застосування історико-порівняльного методу. Як ерудований дослідник-поліглот, І. Франко зумів скористатися двома десятками праць українських, польських, німецьких, чеських, сербських і російських авторів – В. Антоновича, М. Драгоманова, А. Петрушевича, В. Охримовича, Є. Сабова, П. Шафарика, Ї. Полівки, Ж. Паулі, В. Копітара, О. Петрова, Л. Кавеліна, М. Тихонравова, архимандрита Леоніда і т. д.

Цікаво, що частину потрібної російськомовної літератури І. Франко отримав поштою з Москви від сходознавця Агатангела Кримського, а пізніше сам суттєво допоміг колезі Юліану Яворському (1873–1937), котрий взявся прочитати публічні лекції з історії карпаторуської літератури XVI–XVIII ст. у Київському університеті. Працюючи там доцентом, він описав два прикарпатські збірники: духовних і світських пісень та Самбірського замку [25]. Їх подарував Я. Головацький через В. Антоновича в університетську бібліотеку 1874 року. До речі, Ю. Яворський перебрав естафету в І. Франка на цій науково-дослідній ниві та через три десятиліття запропонував свою монографію [30]. Типологічне зіставлення ужинку двох земляків-карпатознавців уже давно чекає свого скрупульозного дослідника.

Для національно свідомого українця І. Франка карпаторуська література XVII–XVIII ст. стала лише фрагментом його багатогранної наукової спадщини, а для українця за походженням, але росіянина за переконаннями Ю. Яворського – пріоритетною справою всього життя. Відповідно й неоднакові у них генеральні етнополітичні трактування об’єкта дослідження. Ю. Яворський наполягав, що “всероссийское национальное сознание в былые времена горело на высотах Закарпатской Руси неизменно ярким и неугасающим огнем” [27: 4]. І. Франко загалом же був провідником українства у комплексному розумінні цього концепта, та ще й в умовах бурхливого духовно-культурного перетворення австрійської Галичини в український п’ємонт.

Досі майже ніхто не відважився визначити специфіку поглядів І. Франка на тутешні (закарпатоукраїнські) старожитності в етнологічному розрізі. Отож, що

таке Закарпаття XVII–XVIII ст. з погляду І. Франка? У географічному вимірі, безперечно, це складова частина Карпатської Русі-України, поділеної навпіл польськими і угорськими феодалами [24: т. 32: 208]. Це обшир Карпатських гір над Ужем, Лаборцем, верхів'ям Тиси, заселений русинами (українцями), що в силу природно-географічних та історико-етнічних обставин тісно зв'язані зі Східною Словаччиною, Галичиною та Буковиною.

Із восьми угроруських рукописів особливу увагу І. Франка привернули ті, що були виявлені в бібліотеці василіанського монастиря в Ужгороді (Унгварський літопис) і на Пряшівщині (рукописи Стефана Теслевцевого та із села Літманової, комітат Спіш). Порівнюючи їх з аналогічними галицькими творами XVIII ст. (отця Теодора Поповича Тухлянського, Павла Кузиковича), учений приходиться до висновку, що це переробка тих самих релігійних сюжетів, а “їх мова – проста народна, з мадаризмами і полонізмами, вживана в даній місцевості, з закраскою місцевого діалекту, декуди з невеликою примішкою церковщини, не більшою, як її можна було чути в устах дяків і сільських грамотіїв” [24: т. 32: 220–221].

Між іншим, одну з пам'яток (“Угроруське учительне євангеліє”) знайшов у селі Данилово (нині Хустський район) початкуючий тоді славіст Гіядор Стрипський, а потім передав І. Франкові. Інша знахідка – “Олександрія” (одна з двох використаних) – потрапила до І. Франка за посередництвом В. Гнатюка від о. Ю. Жатковича зі Стройного на Свалявщині. Невдовзі Г. Стрипський зробив два важливі атрибутивні уточнення щодо конкретних фрагментів Франкової монографії [2: 2]. Унгварський літопис зберігався не в монастирі отців василіан, а, можливо, у бібліотеці духовної семінарії або в єпископській. Бодянське учительне євангеліє є не закарпатського (північноугроруського) походження, а бачванського (південноугроруського). Саме у Бачці було розташоване село Бодян із монастирем. Також Г. Стрипський зазначив, що лише в комітаті Мараморош (близько половини сучасного Закарпаття) із XVII–XVIII ст. дійшло до нас двадцять рукописів [3].

На думку І. Франка, у Закарпатті й про Закарпаття написано занадто мало величезних історико-літературних пам'яток, що засвідчили б привабливе “вікторіальне” минуле краю. Він відносив угорських русинів до українсько-руського (малоруського) народу з його численними колоніями в Європі, Азії та в обох Америках. Давні українці називалися русичами (южнорусами). У цьому політонімічному трактуванні бачимо засадничий вплив чільного основоположника вітчизняної історії Миколи Костомарова [12]. У “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” (1910) І. Франко в тому ж ключі звернув увагу на тісний зв'язок народу із заселеною територією і на специфіку розселення українців (діаспору) [24: т. 41].

Науковий інтерес І. Франка сягав, зокрема, однієї з цих чисельних діаспорних колоній – південної Угорської Русі (сербських русинів), котра тоді за адміністративно-політичним поділом належала до південної частини Угорщини. Ті поселення у Бачці (Воєводині) заснували закарпатські переселенці в другій половині XVIII ст. Не випадково, у рецензії для журналу “Жите і слово” (1894, кн. 2) на збірку народних

пісень різними закарпатськими діалектами “Руський соловей” М. Врабеля І. Франко відзначив, що видання немає великої наукової вартості, проте цінне добіркою зразків пісенної творчості бачванських русинів із сіл Керестур, Коцур тощо [24: т. 29: 190]. На противагу північноугорським русинам, вони тоді були вивчені слабше.

У рецензії на хрестоматію Є. Сабова (у “Житті і слові” розміщена після оцінки збірника М. Врабеля) І. Франко, навпаки, закинув, що видання цікавіше учителям, лінгвістам, фольклористам та історикам літератури, а не школярам, для котрих призначене [24: т. 29: 200–201]. Відповідно до курсу угорського уряду (після дуалістичної угоди 1867 року), хрестоматія не подала “ніякісінького поняття про цілість южноруської мови і літератури”, заставляючи думати, що “Угорська Русь – то щось осібне від Галичини і України”.

У статті “Українська література за 1898 р.”, розміщеній у празькому журналі *Slovanský Přehled* (1899, № 8), І. Франко оперував вражаючою статистикою. З усіх близько 30,5 млн українців (3,5 млн в Австро-Угорщині (0,5 млн в Закарпатті, 3 млн в Галичині й Буковині) та 27 млн у Росії) лише галичани і буковинці могли відносно вільно користуватися рідною мовою у державних установах, судах, школах і пресі [24: т. 32: 8]. До них прихильно ставився австрійський уряд і вони були прямо підпорядковані Відню, без посередництва Будапешта (як закарпатці). У кінці ХІХ ст. виходило, що межами національної літератури і національно-культурного розвитку було охоплено менше десяти відсотків українського народу.

У книзі “Причинки до історії України-Русі” (1912) останній розділ називається “Руське плем’я в Заліссі (Трансільванії)”. У ньому І. Франко розглянув західні етнографічні кордони українсько-руської колонізації – регіон Трансільванії (Семиграддя або Залісся) та Паннонії, здавна заселених “значною паростю староруської людності” [24: т. 47: 440; 541; 545]. Він зауважив, що літописне плем’я цікулів на відміну від секлерів, яких за традицією відносять до угорців, у давні часи могло означати “людей руського племені”. Для І. Франка “присутність руського елемента в Семигороді”, котрий зберігав свою етнічну самобутність до початку ХІХ ст. мала принципове значення.

В етнодемографічному плані, за І. Франком, територія Закарпаття була в ХVІІ–ХVІІІ ст. найчастіше заселена русинами, з незначним відсотком чужинців, “найменше винародовлювана і найконсервативніша в захованні свого типу, своєї мови, звичаїв і способу життя”, бо “хвилі історичних катастроф, що потрясли інші частини нашої вітчизни, сюди доходили в дуже ослабленій формі” [24: т. 32: 209]. На мобільність населення, соціально-економічні відносини наклали відбиток гори і лісиста місцевість, бідна на хліб. Це робило неможливим заведення панщини, але давало простір для кочового, пастирського або розбійницького прожиття. Часті неврожаї змушували горян шукати заробітків у долинах, звідки їхня цікавість до авантур і сміливих подорожей.

У ХІХ ст. міжетнічний баланс регіону порушила інтенсивна єврейська імміграція, котра спрямовувалася в сільську місцевість. Економічні важелі швидко пе-

рейшли в руки прибульців, підприємницька діяльність яких нерідко приводила до зубожіння і розорення закарпатоукраїнських селян. У селах проживало від 20 до 70 % закарпатських євреїв (у Галичині – лише 2–10 %). На тлі аграрного перенаселення і катастрофічного економічного відставання від індустріальних районів Австро-Угорської імперії це грало негативну роль на рівні ментальних стереотипів. На цьому зосереджено увагу у маніфесті “І ми в Європі” (1896) [7: 348]. Унаслідок комплексного збігу обставин з усіх українців саме “угорські русини найперші почали емігрувати за море, особливо в Сполучені Держави Північної Америки”. Тоді ж у США почала формуватися і впливова єврейська громада.

Загальноосвітній рівень Закарпаття XVII–XVIII ст. І. Франко визначив мінімальним, навіть серед духовенства. “Се мало той добрий бік, що релігійна пропаганда, протестантів, уніатів чи католиків, не гарячили тут нікого, – зауважив учений. – На прості обставини життя вистачала проста етика, а для догматичних тонкостей не було розуміння” [24: т. 32: 210]. Проте з тої пори збереглися писемні пам’ятки, на підставі аналізу котрих він висловив думку про розвинутий літературний процес у регіоні. І. Франко виявив до певної міри “окрему фізіономію” художніх творів, які побутували у Закарпатті, тому вважав, що регіон повинен зайняти місце в загальній конструкції української літератури як один з її “добре обрисованих типів”. Його характерною рисою стала популярність (наближеність до народної, а не книжної мови), позначена впливами протестантизму. Із цим повністю погодився український славіст Іван Панькевич [19], а за ним й угорський колега Ласло Деже [8].

Але основоположник франкознавства Михайло Возняк, розглядаючи літературну спільність Надтисянщини (Підкарпатської України) з іншими українськими землями, уміло підкопав наріжний камінь Франкової концепції. Він уважав, що немає причин говорити так, бо народна мова – прикмета не тільки карпаторуського письменства, вона дісталася до Святого Письма на всіх західноукраїнських землях, а яскраво виявила себе на східноукраїнському терені [6: 119; 123–124]. Звідти дісталася за Карпати одна з “Олександрій”, адаптована до такого рівня, що в ній відбився уклад козацького життя. Звичайно, міркував М. Возняк, на місцевій літературі позначилося сусідство з угорцями, словаками, поляками, як де-інде з поляками, білорусами чи росіянами. Краще говорити про резервуар рукописного матеріалу для локальних цілей “книжного почитання”, ніж про окрему карпатоукраїнську літературу.

Як учений, І. Франко часто зупиняв свій погляд на епізодах, пов’язаних з історією ментальності, що доти залишалися поза увагою джерелознавців. Важливий прояв давньоукраїнського менталітету (XVII–XVIII ст.), за І. Франком, полягав у тому, що громадські інтереси в житті русинів Карпат займали надто мале місце. Вузькість їхнього політичного кругозору найліпше видно з двох літописів: Добромильського (1648–1700) і Гукливського (1660–1830), що в останній редакції складені у Прикарпатті та Закарпатті відповідно священиками Стефаном Коростенським і Михайлом Грігаші (помер 1823 року на 65 році життя). Відчувався також значний

розрив між устремліннями селян і місцевої інтелігенції, котра пішла в “обійми німців, поляків, мадяр, а простий народ лишила в темряві” [24: т. 32: 228].

Та чи не найбільший резонанс у науковому світі викликав афоризм І. Франка щодо “Пісні про образ Клокочівський” (з Богогласника 1734 року, с. Камінка у комітаті Спіш). Цей твір приурочено факту спалення угорськими повстанцями-куруцями церкви в селі Клокочеві (біля міста Собранці) комітату Унг і перенесення звідти у 1686 році образу Святої Богородиці до Мукачева, релігійного центру регіону. Пізніше образ прикрасив домашню єпископську каплицю в Пряшеві.

Водночас ця пісня славила перемогу польсько-німецьких військ над турками і угорцями під Віднем 12 вересня 1683 року. І. Франко змалював етнопсихологічний портрет безіменного поета (певно священика, сучасника невідомого ще тоді науковцям православного полеміста Михайла Андрелли). Автор ліричного твору “як слід було ждати, противник мадярської самостійності, чи мадяро-турецької держави, а прихильник німців” [24: т. 32: 215]. Ця думка вченого цілком узгоджується з текстом самої пісні, що подана повністю. Із Франковим коментарем погодилися Володимир Бірчак [4], Франтішек Тихий [23], Михайло Возняк [6], а також уже цитовані Олекса Мишанич, Василь Микитась.

Тільки русофіл Євген Недзельський, котрий взагалі заперечував належність закарпатської літератури до української, стримано додав і від себе: “Писана эта песнь не столько явным сторонником лабанцев (австрійців. – *Р. О., В. З.*), сколько христианином и верноподданным, котрому братоубийственная война вообще представляется злом” [18: 76–77]. Своєю чергою І. Панькевич видрукував “Піснь о Будині”, а Гіядор Стрипський нагадав хибні текстологічні поправки 1886 року першовідкривача і першопублікатора “Пісні про образ Клокочівський” Антона Петрушевича, котрі виявив І. Франко і реанімував первісний варіант [22]. Проте сам І. Франко теж уніс літературно-редакторські правки, щоправда, несуттєві – задля дотримання “духу народної поезії”.

У статті “Студії на полі карпаторуського письменства XVII–XVIII вв.” (1901) І. Франко відвів чільне місце сюжету “Про Тібет або новознайдений світ в Азії” (рукопис із села Літманової, що на Пряшівщині). Тут учений продовжив кристалізувати образ типового закарпатського русина, адже переписувач колоритно передав суспільний лад гірської місцевості. У далеких краях горян найбільше цікавили врожаї зернових, винограду, садовини, наявність води і пасовищ, брак вітрів, дощів і повеней, довгих зим і запасів кормів для худоби – “тих споконвічних ворогів убогих гірських хліборобів і пастухів” [24: т. 32: 414; 417–418]. Розкіш казкових палаців, розсипи срібла, золота, коштовного каміння для них не слугували ознаками багатства, а радше були малопривабливим фоном в описах чужини.

Не тільки особливості побуту, господарської діяльності, політичних поглядів закарпатських українців приваблювали І. Франка. Він намагався творити цілісний образ їх менталітету у кон’юнктурних циклах, у розвитку. Якщо початок і середина XVII ст. були в Карпатах “героїчним часом”, коли люди переживали різноманітні

пригоди і охоче слухали мандрівні сюжети про завойовницькі походи Олександра Македонського, то під кінець віку трапляються спроби записувати свої, народні пісні.

Далі, у XVIII ст., відзначив І. Франко, спостерігається потяг до висвітлення природничих, морально-етичних та історіографічних питань. Смаки міняються і в бік есхатології, оповідань про загробне життя та кінець світу, а ворожба стає “інтелектуальною потребою” [24: т. 32: 218]. Особливо виділив І. Франко есхатологічні мотиви в оповідях про бражника (Калуський збірник), Соломона і чортів у бочці (Іспаський збірник).

У цьому ж плані розмірковував і вчений, галицький русофіл Ю. Яворський, хоч і не позначив авторського пріоритету І. Франка [26]. Йшлося про серйозне відставання від наукового прогресу низки європейських народів, консервацію традиційного візантизму і середньовічної схоластики. Незважаючи на особисте знайомство і тривале листування з І. Франком, Ю. Яворський досить упереджено ставився до його наукових коментарів. Раз від разу на адресу колеги летіли критичні стріли, навіть у дріб’язкових нюансах. Так, Ю. Яворський докоряв І. Франкові за те, що він сприйняв на віру версію Ж. Паулі про поширення “Життя Святого Володимира” і на західноукраїнських теренах [25: 15]. Але подібна принциповість із боку Ю. Яворського стосувалося не тільки автора “Карпаторуського письменства”.

Треба сказати й те, що І. Франко у своїй монографії виступив першопрохідцем у новій допоміжній галузі історико-літературного джерелознавства – маргіналістиці. Услід за ним поглибив новаторство у прочитанні покрайних записів у давніх книгах і рукописах І. Панькевич [21]. Заслуги обох славістів для Ю. Яворського тут були беззаперечними [29]. І не тільки для нього. Скориставшись здобутками І. Франка, І. Панькевича, Ю. Яворського, історик Михайло Лелекач (Ужгородський університет) розглянув поширення в ранньомодерному Закарпатті книжкової продукції українського і російського походження [14]. Доповнив архівними відомостями про книготоргівлю, її австрійську цензуру і митні конфіскації.

Як глибокий знавець давньої літератури, Ю. Яворський стояв на сторожі будь-якої несумлінності, незалежно від особистих симпатій чи антипатій. Наприклад, 1919 року професор Будапештського університету Олександр Бонкало під псевдонімом випустив хрестоматію для тимчасового користування учнів [5]. У ній розмістив і чотири передруки з “Карпаторуського письменства” І. Франка. Ю. Яворський прискіпливо звів подані тексти з першодруком [28]. Він іронічно запримітив незадовільну стилістику, невмотивовані пропуски і недбалість у коректурі.

У 1922–1938 роках за редакцією Августина Волошина та докторів філософії Василя Гаджеги, Івана Панькевича і Володимира Бірчака вийшло 14 річників Наукового збірника Товариства “Просвіта” в Ужгороді. Він був покликаний до життя неухильно зростаючим інтересом до минулого Підкарпатської Русі (Чехословацька Республіка). Як зазначила редакція, зацікавлення спровокував гурт учених: українських (найперше називався І. Франко, потім І. Верхратський, В. Гнатюк та ін.), російських (О. Петров) і вихідців із краю (А. Годинка, Г. Стрипський). У

Наукових збірниках “Просвіти” (виходили обсягом від 142-х до 317-ти сторінок) друкували елітну автуру: від трьох до дев’яти у річнику. Згідно з “Алфавітним списком застарілих видань” (К., 1948) їх відправили у спецфонд наукової бібліотеки Ужгородського державного університету, де на початку 1990-х років вони знову потрапили до рук ширшого кола вчених.

Про літературу закарпатських українців XVII–XVIII ст. у Науковому збірнику ужгородської “Просвіти” розміщено найбільше статей – 15. Із них сім належали І. Панькевичу, чотири Ю. Яворському (річники 5, 6, 7–8, 10, окремо подано некролог про нього у річниках 13–14), по одній В. Гнатюку (річник 1, збірник Петра Колочавського першої половини XVIII ст., виявлений 1908 року Г. Стрипським у с. Колочава), М. Возняку (річник 1, легенда про запис душі чортові заради дівчини із збірника о. С. Теслевцевого), Ф. Тихому (річник 2, продовжив Франкову реконструкцію “Пісні про Клокочівський образ”), В. Саханьову (річник 9, аналіз епіграфічного матеріалу).

У музеї “Просвіти” в Ужгороді почергово з’явилися 1922 року Тишівська “Александрія” із початку XVIII в. (зберігалася у селянина І. Улинця із с. Тишів, нині Воловецького району), 1923 року Ладомирівське учительне євангеліє (знайшов отець І. Конратович у с. Ладомирів Земплинської жупи і передав Г. Стрипським), 1925 року Пістрялівська “Александрія” 1774 року (переписувач учитель Ілля Боркович, який вчив дітей у с. Пістрялово, останній власник – вчитель міської школи в Ужгороді Михайло Дворян), “О пути Ерусалимской” архімандрита Корсунського монастиря Даниїла кінця XVIII ст. (знайшов о. Гліб Кінах у бібліотеці василіанського монастиря в Мукачеві), 1927 року “Славеноруська граматика” Арсенія Коцака з другої половини XVIII ст. (теж знахідка Г. Кінаха).

У 1923–1936 роках І. Панькевич редагував кварталник “Підкарпатська Русь” (13 річників). Улюблена тема (література Закарпаття XVII–XVIII ст.) висвітлена у цій “часописі, присвяченій для пізнання рідного краю”. Безумовно, статті подавали у стислій формі, враховуючи популярний зміст видання. Іриней Конратович розповів про змагання за руську друкарню і церковні стародруки (річник 1, число 4 (1 липня 1924 року), І. Панькевич – про те, що читали в школах “діти наших прадідів” (річник 2, число 7 (15 листопада 1925 року), а також про записи студентських віршів 1751 року (річник 5, 1928), нові біографічні дані про полеміста М. Андреллу (річник 8, 1931), давні світські пісні зі збірника Й. Сабова (річник 11, 1934).

Тоді ж стараннями російського славіста Олексія Петрова твори Михайла Андрелли побачили світ у Празі 1932 року за допомогою Королівського Чеського товариства наук. Це – трактати “Оборона вірному чоловіку” і “Логос” (рукопис зберігався у бібліотеці НТШ у Львові) [10]. Передмову до цієї публікації написав Ю. Яворський.

Можна позаздрити глибині Франкового задуму простежити умонастрої людей в Українських Карпатах XVII–XVIII ст., у тому числі у Закарпатті. Для вченого безперечною була природно-географічна єдність, спільна національна ідентичність

місцевого населення з русинами (українцями) Галичини, Східної Словаччини, Буковини та інших нинішніх українських етнічних територій. Він виявив, з одного боку, етнопсихологічне протистояння корінного населення регіону угорським впливам, а з другого – його лояльну політичну орієнтацію щодо монархії Габсбургів.

У той же час І. Франко відзначив низький освітній рівень найширших народних верств, прірву між ними та інтелігенцією. Пересічних людей тої пори здебільшого захоплювали буденні господарські заняття, аніж суспільні справи. Загалом XVII ст. для Закарпаття було “героїчним часом”, а протягом XVIII ст. домінували есхатологічні мотиви. Старання І. Франка у цьому ракурсі підхопили славісти з різних країн Східної Європи: І. Панькевич, Ф. Тихий, В. Бірчак, Г. Стрипський, О. Мишанич, Л. Деже, В. Микитась. Із певними застереженнями ідеї І. Франка потрапили на сторінки праць М. Возняка, Ю. Яворського, Є. Недзельського. Образно кажучи, історичне Закарпаття, відбите у працях І. Франка, відлунювало упродовж майже всього XX ст. у численних публікаціях його послідовників.

Література:

1. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. – Львів, 1896. – Т. 1. – Апокрифи старозавітні.
2. Біленький [Стрипський Г.]. Старша руська письменність на Угорщині // Наука. – 1907. – 15 (28) марта.
3. Біленький Я. [Стрипський Г.]. Угороруські літописні записки // ЗНТШ. – 1911. – Т. 104.
4. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1937.
5. Виїмки из угорсько-руського письменства XVII–XVIII вв. / Уложив О. Рахівський [Бонкало]. – Будапешт, 1919.
6. Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т. III. – Друга частина. – Віки XVI–XVIII.
7. Гнатюк В., Франко І. та ін. І ми в Європі // Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – Т. 46. – Кн. 2.
8. Деже Л. Закарпатська література XVI–XVII віків та шляхи її дальшого розвитку // Жовтень і українська культура. – Пряшів, 1968.
9. Дорошенко І. Іван Франко – літературний критик. – Львів, 1966.
10. Духовнополемические сочинения иерея Михайла Оросвиговского Андреллы против католичества и унии / Тексты А. Петрова, с предисловием Ю. Яворского. – Прага, 1932.
11. Кілініченко Л. Історична повість Івана Франко “Захар Беркут”: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Київ. держ. пед. ін-т ім. М. Горького. – К., 1968.
12. Костомаров Н. Мысли об федеративном начале Древней Руси // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 1.
13. Кравець М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971.
14. Лелекач М. Культурні зв’язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII–XVIII ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1954. – Т. 9.
15. Микитась В. Давня література Закарпаття. – Львів, 1968.
16. Микитась В. Іван Франко як дослідник давньої української літератури. – К., 1988.

17. Мишанич О. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К., 1964.
18. Недзельский Е. Очерк карпаторусской литературы. – Ужгород, 1932.
19. Панькевич І. Тишівська “Александрія” із початку XVIII в. // Науковий збірник Товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1922. – Р. 1.
20. Панькевич І. Підкарпатські русини на культурній місії у русинів галицьких при кінці XVII і початком XIX ст. // Підкарпатська Русь. – 1927. – Ч. 10.
21. Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Науковий збірник Товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1929. – Р. 6; 1937. – Р. 12.
22. Стрипський Г. Турки під Віднем. Пісня із р. 1686 // Літературна неділя. – 1941. – Ч. 14.
23. Тихий Ф. З окраїни чесько-руських літературних взаємин // Науковий збірник Товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1923. – Р. 2.
24. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
25. Яворский Ю. Два замечательных карпаторусских сборника XVIII-го в. (Описание рукописей и тексты). – Киев, 1909.
26. Яворский Ю. Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковно-учительной обработке конца XVII-го века // Науковий збірник Товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1927. – Р. 5.
27. Яворский Ю. Национальное самосознание карпаторуссов на рубеже XVII–XIX веков. – Ужгород, 1929.
28. Яворский Ю. Литературные отголоски “русько-украинского” периода в Закарпатской Руси 1919 года // Карпаторусский сборник. – Ужгород, 1930.
29. Яворский Ю. Исторические, личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI–XIX веков // Науковий збірник Товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1930–1931. – Р. 7–8.
30. Яворский Ю. Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII вв. – Прага, 1931.

Ольга Назаренко (Львів)

Іван Франко і Тернопільщина

Про перебування Івана Франка в моєму рідному селі Купчинці і на хуторі Драгоманівка, де пройшло моє дитинство, я знаю із розповідей моїх рідних та вважаю своїм обов’язком бодай частково торкнутися цієї теми.

І. Франко вів велику культурно-громадську роботу серед селянських робітничих і інтелігентних кіл поневоленої України, зокрема, Тернопільщини. Позитивно він оцінив діяльність стоголового денісівського хору в Варшавській газеті “Правда” (1885). Налагодив творчі контакти з Павлом Думкою під час студентської мандрівки по Поділля 1885 року у Тернополі, де виступав славний хор О. Вітошинського, в якому тоді співав селянський поет П. Думка, приятелював з ним упродовж 30 років.